

УДК: 1 (091) (4УКР)

Ю.Д. Доброносова,
аспірантка
(Слов'янський педінститут)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ У СПАДЩИНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті подається синкретичне прочитання творчості Лесі Українки з урахуванням історії української філософії на тлі того культурного коду, в якому бачить себе письменниця.

Подолання розколотості суб'єкта та об'єкта у філософії ХХ століття передусім ґрунтується на новому освоєнні філософсько-категоріального апарату як виразу певного світовідчуття. Функціонування семантико-екзистенційного простору творчості Лесі Українки неодмінно постає перед нами специфічною формою філософствування, яке потрапляє в контекст екзистенціальної філософії, а тому репрезентує характерний для неї спосіб категоризації філософії буття людини, де увага до необмеженості проявів людського життя веде до необмеженості кількості можливих способів її категоризації, виходячи із того, що категорії виконують смислоутворюючу функцію. Семантико-екзистенційний простір в творчості Лесі Українки є смисловим континуумом, де буттєвоназначує культурні феномени в пізнанні опосередковуються людськими, персоніфікованими смислами, тому філософствування включає категорії, що фіксують суб'єктивно-гуманістичні, культурні інтенції. Однак для конкретизації та виділення мусимо спочатку проаналізувати їх характер.

Сучасна українська філософія культури пропонує виділяти поряд із універсальними філософськими категоріями категорії культури, що виступають способами членування цінностей людського світу, їх теоретизації та рубрикації. Вони виступають різновидом культурних універсалій (загального характерного для різних конкретних видів предметності і для широкого кола формалізації предметного змісту), де культура є системою життєвих сенсів. Філософствування Лесі Українки репрезентує нам розуміння культури як єдності підсистем життєвих смислів, де цінності є смислостворюючою основою, та їх реалізацій, коли символ постає найістотнішою формою існування результатів. Сама творчість письменниці як явище культури визначима через функціонування в ній категорій культури.

Характерною рисою філософських категорій у Лесі Українки є їх трансформація у світоглядні екзистенціали, що є характеристикою категоризації екзистенціальної філософії. Тут ми стикаємося, перш за все, із психологізацією категоріального апарату та змішуванням філософських категорій із категоріями культурними і світоглядними. Дискурс Лесі Українки постає не в формі систематизованого трактату, а в мистецтві літератури, де в художній творчості відбувається образне розв'язання суперечностей людського буття, коли у створенні й сприйнятті художнього твору відчужені відношення людини зі світом та собою перетворюються в гармонійні. Для нього характерне смислове наповнення у творчому акті, яке сама Леся Українка вбачає у насиченості сенсом буття за допомогою символічної форми вираження. У листі до Л. М. Старицької – Черняхівської виринає семантичний знак порожнечі як стану незаповненості смислом поза творчістю: "... я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась ідея фіхе, якась не переможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночам, мучить, як нова недуга, - отоді вже приходиться демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина" [1:394]. Процеси наповнювання – спустошення є рисами буття – бування екзистенції. Смислонасичення порожнього світу образами (тобто ставання людини самою собою) виступає опозицією об'єктивуючому життю й хворобі.

В екзистенційному плані саме хвороба Лесі Українки загострила її несприйняття оречевлення персони, тому її філософствування виходить із таких екзистенційно обумовлених моментів:

1. Конкретні тексти створюють разом систему семантико-екзистенційного простору творчості як вирішення екзистенційної проблематики авторки в знятому вигляді через фільтр символічно – міфологічний.

2. В освоєнні категорій немає теоретичного їх обґрунтування, тому полем розгортання стають драматичні поеми та поезія, маргінальними нотатками до яких є епістолярна спадщина та критика, причому розмежування пари "центр – маргінес" знаходиться під впливом внутрішнього семіотичного (феміністичного) первня текстів, коли через окремі моменти теоретичного освоєння категорій відбувається зміщення центру і маргінесу, що дозволяє нам знаходити окремі іпостасі категоризації.

3. Прозаїчна спадщина Лесі Українки становить для нас інтерес, тому що вона займає проміжне місце в означеній вище парі і демонструє сферу розрізнення, де стикаються екзистенціальні імпульси автора (епістолярна спадщина) та символічна форма у її власному існуванні (драматичні поеми, поезія).

4. Драматичні поеми та драми завдяки своєрідності поєднання в жанрі екзистенціальності автора та драматичної (а отже – полінаративної, поліфонічної) форми вираження дозволяють побачити риторичну і діалогічну категорізацію буття людини¹.

5. Завдяки тому, що кожна життєва програма і ситуація у художніх текстах вкорінена в екзистенціалах автора як “розщепленого суб’єкта”, через використання символів, міфів, які мають духовно – ціннісне культурне значення, здійснюється розгортання категорій у знаковій системі власне філософствування автора із урахуванням їх зв’язку із загальнокультурним контекстом, причому в площині вертикалі “пережитого” простору і часу, що створює власну історичність і пронизує крос – темпорально горизонтальне історично – культурне.

6. Поява певних категорій у функціонуванні семантико – екзистенційного простору в творчості Лесі Українки зумовлена екзистенціалами буття автора, однак через комунікацію в тексті здійснюється спів – буття персон – ідей та персон – героїв, тому в художній інтерпретації категорій через ці явища здійснюється корелятивна єдність спілкування та узагальнення, коли за словами авторів праці “Категорії філософії і категорії культури”, друге є похідним від першого.

7. Комунікативне походження категорізації у Лесі Українки призводить до неодмінної присутності в категоріях її філософствування рис монологічності (специфічності) та діалогічності (здатності до комунікації).

Тут мусимо навести визначення категорій із вже цитованої нами праці “Категорії філософії та категорії культури”: “Категорії – відсторонені від дійсності та зафіксовані в мові визначеності, до яких відносяться групи об’єктів або аспекти всієї дійсності і які слугують засобами їх членування та синтезування” [3:20]. Завдяки екзистенціальності філософствування та феміністичному первню семантичного, у Лесі Українки відбувається переосмислення категорій як форм виразу переживання людиною світу або феноменів людського існування. Якщо розуміти філософствування як узагальнення культури, то категорії культури виступають виразом ціннісно-персоналістичних (смісло-буттєвих) екзистенціальних орієнтацій суб’єкта. Філософія культури, таким чином, стає філософією смислонасичення людського буття, а екзистенціальна інтерпретація її категорій видається для Лесі Українки у функціонуванні семантико – екзистенційного простору найпридатнішою. Тому розуміння та аналіз його як явища української філософської культури може відбуватися через функціонування категорій культури як феноменів у ньому. Таким чином здійснюється настанова вивчення культури через орієнтацію на вивчення проблеми категорій, які в нашому випадку стають екзистенціальними фільтрами структурування семантичного. Саме тут підтверджується здатність культури кристалізувати досвід пізнання “не з боку його об’єктивно-істиннісних результатів, а під кутом розгляду його функцій у сукупному процесі людської життєдіяльності” [3:112 - 113].

Л. Шестов означив аналіз текстів С. Керкегора як “боротьбу” з ними. Аналогічно, завдяки розведеності слів, не можна оминати подібного і у наших спробах виділити певні категоріальні структури у семантико-екзистенційного просторі в творчості Лесі Українки. Вони неодмінно будуть нести на собі відбиток модельованості, “монтажу” (Барт), а отже – стануть до певної міри парадоксом нашого розуміння функціонування зазначеного простору. У досвіді духовності накопичуються різні смисли, інтенція яких може мати смисл відмінний від смислу історико – соціального його втілення. У Лесі Українки ми стикаємося із тим, що категоріальними утвореннями стають у неklasичному дусі екзистенціали, в яких виражається “буття – що – переживається”. Незбіг загального філософського закону (логічно осягнутого) із способом реалізації особою свого життя є сферою екзистенціальної філософії, до якої зараховуємо і філософствування Лесі Українки.

Через представленість екзистенціальної проблематики у найширшому спектрі шукань літераторів та філософів XIX - XX століття категорії тут вириваються найрізноманітніші: екзистенція, свобода, об’єктивізація (М. Бе-

¹ Зокрема, Оксана Забужко розглядає вибір Лесею Українкою драматичного роду в літературі як вираз певного типу мистецької свідомості. Скептицизм із утвердженням легітимності кожної точки зору людини боронить, за словами дослідниці, письменниці – філософа від присутності в її драмах “санкціонуючої інстанції”, тому “по відношенню до своїх героїв вона сама перебуває в стані “діалогу” в сенсі не просто бахтінському, загальнокультурному, а і суто платонічному – інтелектуально – полемічному [2:7]. Причому це іноді з точки зору естетично – формальної призводить до певної недорозвиненості пластичної сторони драм і драматичних поем. Однак мусимо завбачати тут поруч із поміченим Оксаною Забужко вираз спроби подолати відчуження автора від власного натхнення, яке відбувається за словами Н. Хамітова у його спробі закріпити владу над персонажами в тексті. Саме тут подибуємо специфічне для функціонування семантико – екзистенційного простору в творчості Лесі Українки ставлення її до персон у драмах. Вони, з одного боку, є висвітленням внутрішньої екзистенційної риторичності автора (помноженням його “Я”), але з іншого письменниця не узурпує владу на їх існування, тобто текст стає творимим, а сам творець – творивом. На нашу думку, тут потребує уточнення дане Ю. Шевельовим означення цих творів як драм ідей. Вбачаємо в них скоріше – драми риторичності життєвих сенсів, які не піддаються субординативному тлумаченню, фіксують смисли світоглядних категорій

рдяєв), відчай (С. Керкегор), життя (Дільтей), турбота (М. Гайдеггер), комунікація (К. Ясперс), буття, діяння, оволодіння, свобода (Ж. – П. Сартр), “беспочвенность” (Л. Шестов) тощо. Однак усі вони мають антропологічне значення, всі є людиновимірними.

Для розгортання філософствування Лесі Українки теж характерні екзистенціальні категорії, що проявляються як феномени і забезпечують єдність семантичного та екзистенціального в символіці. У неї ми подибуємо дві структури, що є цілісними у поліфонічності і мають в собі закладену можливість розгортання смислу категорій, пізніше розроблених в ХХ столітті екзистенціальною філософією, філософією екзистенціалізму² та персоналізму, – самотність та комунікативність. Навколо цих феноменів розгортається вся проблематика духовного досвіду в її творчості. Однак вони потребують уточнення у їх змістовному аспекті, тому що аналіз функціонування досліджуваного семантико-екзистенційного простору потребує, по-перше, з’ясування змістового їх наповнення, а по-друге – співвідношення текстового та контекстного їх аналізу.

Самотність і комунікативність у Лесі Українки стають корелятами розгортання екзистенції. З точки зору філософствування вони є найбільшими категоріальними утвореннями – опозиціями, завдяки яким розширюється поле варіантних характеристик інших категорій, що у них письменниця-філософ представляє онтологію людського. Обидві структури у художніх текстах існують як феномени специфіки людської ситуації в світі, а у критичній спадщині починають осмислюватися як обґрунтовані філософські поняття. Завдяки цьому Леся Українка у функціонуванні семантико-екзистенційного простору в її творчості поєднує три рівні освоєння даних феноменів:

1 – екзистенційно-особистісний (екзистенціали буття авторки у знятому вигляді);

2 – екзистенціально-символічний (смисли символів як форм репрезентації культурно – ціннісного в художніх текстах);

3 – екзистенціалістсько-світоглядний та екзистенціально-філософський (категорії та феномени проблематичності екзистенційної людської ситуації у критичній спадщині письменниці).

Відсутність у Лесі Українки суто наукових філософських трактатів не суперечить функціонуванню семантико-екзистенційного простору в її творчості як специфічному способі філософствування, репрезентованому у розгортанні смислів феноменів буття. Фіксацією тепер – стану людини Лесі Українки є вчинок особистості, який призводить до переживання внутрішньої самотності, що у ній розгортається смисл екзистенції через висвітлення самоті, а отже – репрезентується у трансцендентуючому бутті його відкритість.

Історико-філософський контекст освоєння цих екзистенціальних феноменів у Лесі Українки не замикається межами її доби, тому що в плані демонстрації їх смислу письменниця-філософ виявляється предтечею українського екзистенціалізму. Аналогія може проводитися до положення С. Керкегора в європейському екзистенціалістському філософствуванні, що є феноменом свідомості й філософії як рефлексії над досвідом духовного самоздійснення особи. Поворот у філософському дискурсі до екзистенціалістського його типу К. Райда пов’язує із розумінням духовності як руху від зворотнього, де “духовне виступає як переживання втраченого, безнадійно загубленого, можливостей і змісту як постійно утримуваних у свідомості, в пам’яті, постійно емоційно і психологічно поновлюваних у переживанні” [4:156]. У цій ситуації “екзистенціалістське” є відповідником певної якості, а “екзистенціальне” – внутрішнім, духовним. Перехід від другого до першого здійснюється в момент усвідомлення нового “онтологічного руху речей”. Ми погоджуємося з К. Райдою, що в С. Керкегора синтез власного духовного досвіду з об’єктивними тенденціями життєдіяльності унаочнив в його рефлексії незвичні виміри духовного. У філософствуванні Лесі Українки спостерігаємо те саме переживання вже ніколи не здійсненого, втраченого із його присутністю в теперішньому, коли мить людського існування є варіантом “повернення до своєї можливості”. Тут з’являється феномен людського існування, який акумулює духовні визначення індивіда в соціальному світі, – самотність.

Власне на екзистенційно-особистому рівні у Лесі Українки ми стикаємося із феноменом граничного буття, репрезентацією якого стає семантико-екзистенційний простір в її творчості. За словами Н. Хамітова, таке буття характеризується дієсловом “ставати”, а не “бути”, і є трагічним напруженням людського. Як негація буденності воно також виступає самозапереченням індивіда, коли гранична собість (відповідник європейського “екзистенція”) стає собою. Саме такий стан мав призвести до переорієнтації філософствування Лесі Українки до “екзистенціалістського” і призвести до категоризації його через самотність.

Впливає це із того, що для українського філософствування завжди було характерним переживання зустрічі зі світом (комунікативний аспект) як первня покладання феноменів і категорій у дискурсі. Обстоюючи доцільність визначення “авторський міф” в аналізі філософії Тараса Шевченка, Оксана Забужко зазначає: “... творець

² Розмежування між цими двома поняттями в історико – філософському аналізі фіксується у К. Райди у характерному для екзистенціалізму рефлексивному відтворенні процесів протистояння екзистенціальності індивідів сучасним формам їх суспільної єдності, а також спотворення екзистенціальності реальними відносинами суспільного буття, у той час як екзистенціальна парадигма просто є виявом екзистенціального прагнення людини.

авторського міфа дослівно “платить власним життям, усією його чуттєвістю і смисловою достовірністю цілокупно, за метафізичну істину свого квазілітературного універсалістського послання – без перебільшення офірує своє життя (котре, зрозуміло, для цього має саме по собі бути винятковим і наскрізно символічним, і таким воно і буває, тим – то в таких випадках навіть найдоскіпливіші в термінах науковці звичайно говорять уже не про “життя”, а про долю), цілеспрямовано – і, як правило, свідомо – підпорядковує його стихійну фактичність логіці буттєвого оприсутнення божистої істини, роблячи плоть (власного життя) – словом (універсального значення)” [5:23]. У цьому ж полі діє і започаткована Григорієм Сковородою у формі філософського дискурсу інтенсифікація внутрішнього життя людини та ідея “сродної праці”. Однак, якщо у Сковороди ми маємо справу із концепцією єдності макро- і мікрокосмосу із християнським акцентом на “невидиму натуру”, у Шевченка вже починає проступати опозиція сакрального і профанного у біполярності “Україна – імперія” (за словами Оксани Забужко, це була “парадигма співжиття українського індивіда з імперією”), то у Лесі Українки до цього додаються ще 3 моменти передумови, які призводять до тематизації феномену самотності на екзистенційно-символічному рівні:

1. Перенесення екзистенціальної проблематики всередину самої людини, коли первнем є саме перебування у граничному бутті собості, а не політично-історична чи християнсько-релігійна опозиція.

2. Критика метанаративів призводить до особливого виміру філософствування, де “офірування” власного життя відбувається первинно у відчутті “оберненості” духовності в конкретній екзистенціальній ситуації, і лише потім через комунікацію, через творчість (власне вже тексту, а не автора) приходять у соціальне та робить спроби універсалізуватися.¹

3. “Іншість” жінки самій собі тягне феміністичний первень, що виявляється у деконструкції патріархального дискурсу до дискурсу амбівалентності, коли поєднуються риси феномену в душі міфологізму, екзистенціалізму, персоналізму, специфічного соціологізму (як розуміння суспільної структури через емансипаторські тенденції філософії марксизму).

Зазначивши їх, буде слушним звернутися до екзистенційно-особистістого моменту, а саме – переживання оберненого духовного життя Лесею Українкою під час написання драматичної поеми “Одержима”, створеної за одну ніч біля ліжка смертельно хворого Сергія Мержинського. Це і є означенням стану граничного буття, коли глибоке розуміння кінечності призводить до апогею туги, відчаю, що тоталізує персону і водночас призводить до оголення собості. Внутрішня сила самотнього не ламається силою Танатоса, влада якого не розповсюджується на собість, однак руйнує можливість подолання самотності комунікуючої з нею Іншої і народжує відчуття нездійсненої можливості. У випадку з Лесею Українкою немає вирішення внутрішньої самотності на рівні роду. Ландшафт її особистих стосунків лежить у полі дій “любові-світотворення” (Н. Хамітов), а отже – смислотворення. Саме тому у циклі поезій, які Леся Українка присвятила пам’яті Мержинського, часто подибуємо знаки “іншого світу”, що не означають романтичне цитування. Потрібно вбачати тут смислорозкриття Лесею Українкою подолання самотності через комунікативність у любові.

¹ Тому, на відміну від Т. Шевченка, ми не маємо сакралізації постаті Лесі Українки в українській культурі. Вона не вкладається в міфологічний ряд “батьків нації”, бо більше означається як “дочка”, що вже передбачає певну відстороненість (потенцію у – самотнення) у психоаналітичному плані, яка мусить реалізуватися в бінарності: обов’язок дочки продовжувати “рід” і водночас право жити своїм життям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Українка Леся. Зібрання творів: У 12-ти томах. Т. 11. – К.: Наукова думка, 1979. – 480 с.
2. Забужко О. Імперія і провінція в історіософських драмах Лесі Українки / Філософські студії 2000. – К.: Генеза, 2000. – С. 6-23.
3. Категории философии и категории культуры. – К.: Наукова думка, 1983. – 344 с.
4. Райда К.Ю. Историко-філософські дослідження постекзистенціалістського мислення. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 216 с.
5. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – 144 с.

Матеріал надійшов до редакції 14.11.2000 р.

Доброносова Ю. Д. Особенности категориального аппарата экзистенциального философствования Леси Украинки.

Статья исследует особенности экзистенциально-философских категорий Леси Украинки. В статье делается попытка нового, синкретичного прочтения творчества Леси Украинки с учетом истории украинской философии на фоне того культурного кода, в котором видит себя писательница.

Dobronosova Ju.D. Peculiarities of Existential Philosophical Categories in Lesya Ukraïnka's Heritage.

The article deals with the investigation of Lesya Ukraïnka's existential philosophic categories. The author makes an attempt of interpreting Lesya Ukraïnka's heritage in a new syncretic way, paying attention to the history of Ukrainian philosophy on the background of a certain cultural code in which the writer reflects herself.